

**Дмитро Гордієнко,
Тарас Коростильов**

ДО БІОГРАФІЇ ПРОФ. І. ТУРЦЕВИЧА: ОДНА ЗІ СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЬ

Стаття присвячена студентському періоду життя відомого класика Івана Турцевича. В контексті розвитку вітчизняного антикознавства ХІХ ст. у роботі аналізується одна зі студентських робіт майбутнього вченого, присвячена Гомеру. На основі її аналізу подається історія становлення класичних студій в інституті князя Безбородька в Ніжині, а також формування наукових зацікавлень Івана Турцевича.

Ключові слова: вчений, Ніжин, лекції, грецькі старожитності, Гомер.

Серед вітчизняних учених-класиків помітне місце належить постаті Івана Григоровича Турцевича. Народився вчений 1856 р. у с. Суховичі неподалік білоруського м. Мозир. Вищу освіту здобув у Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ), з яким була пов'язана більша частина його наукової біографії. Життя та діяльність І. Турцевича як професора НІФІ та Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО), співробітника (з 1922 р.), а потім і керівника (з 1924 р.) секції науково-дослідної кафедри історії культури та мови при НІНО лише останніми роками починає привертати увагу вітчизняних дослідників¹. Таким чином, ширшому загалу українських учених-антикознавців його життєвий шлях та науковий доробок досі залишається майже невідомий.

І. Турцевич належить до числа перших вихованців НІФІ, куди він перейшов із Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту. Іван Григорович був учнем таких відомих учених-класиків, як історик П. Люперсольський та філологи Р. Фогт і А. Фогель. Саме за рекомендацією останнього І. Турцевич 1892 р. був призначений екстраординарним професором римської словесності НІФІ.

За навчальним планом студентів, окрім відвідування лекцій та практичних занять, особливої ваги надавалось “домашнім читанням” оригінальних текстів давніх авторів. За цими текстами студенти мали писати письмові роботи, які здавали своїм викладачам. Вагоме місце серед цих текстів займали поеми Гомера, адже, як зазначав в одній зі своїх праць перший директор НІФІ проф. М. Лавровський, жоден науковець у своїй творчості не може обминути гомерівський епос². У звітах про стан і діяльність НІФІ за 1877–1878 рр.³ зазначається, що викладання грецької словесності розподілялось між двома викладачами. Ординарний професор П. Нікітін мав на першому курсі дві лекції для пояснення Гомера і повторення грецької морфології, на другому – одну для читання Гомера, на третьому – чотири лекції для читання прозаїків, одну для вправ з перекладу на грецьку мову і дві для викладання грецьких старожитностей. Викладач-наставник А. Добіаш мав сукупно вісім тижневих лекцій для заняття синтаксисом, метрикою та читанням грецьких прозаїків. Обидва викладачі керували домашнім читанням і щотижневими письмовими вправами з перекладу і коментування. Ймовірно, саме до таких студентських письмових робіт належить

© Гордієнко Дмитро Сергійович – магістр, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;

Коростильов Тарас Васильович – аспірант кафедри історії Національного університету “Кієво-Могилянська академія”.

збережена в особовому фонді І. Турцевича у відділі Державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі – ВДАЧОН) праця під назвою “Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссеи”.

Слід зазначити, що в 1877–1878 рр. І. Турцевич був студентом третього курсу класичного відділення, відповідно, слухав курс грецьких старожитностей, що складався з таких частин: вивчення джерел та посібників для вивчення цієї дисципліни, державний устрій Греції гомерівського періоду, державний устрій Спарти, устрій афінської демократії. Видається за можливе припустити, що письмова робота була написана Турцевичем саме в період навчання на третьому курсі НІФІ як вправа з грецьких старожитностей. Студент НІФІ мав право обирати теми робіт. Однак надання переваги вивченню приватного, родинного життя замість проблем державного устрою гомерівської Греції вже показує неординарність мислення та антропологічну спрямованість багатьох праць майбутнього вченого. В роботі 1887 р., присвяченій культу Вести в давньому Римі⁴, Турцевич майже дослівно цитує фрагмент власної студентської роботи про жіночу роботу (прання Навсікаї), проводячи паралелі з історико-етнографічними дослідженнями Дж. Фрезера. Таким чином, будучи доробком студента, “Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссеи”, з одного боку, є, якщо не визначальною, то принципово важливою для дослідження формування молодого вченого, що присвятив усе своє життя вивченню історії античної культури, а з другого, – дає певне уявлення про такий вид підготовки філологів-класиків у НІФІ, як домашнє читання та вивчення курсів грецьких старожитностей.

Разом з тим слід зазначити, що коло наукових зацікавлень професора Турцевича, перебуваючи в загальному руслі класичної філології, включало в себе теми, присвячені численним питанням грецької та римської культури в ширшому розумінні цього терміну. Це дозволяє зарахувати його до числа представників так званого культурно-історичного напрямку науки про античність поруч із такими відомими сучасниками, як Ю. Кулаковський, Т. Зелінський, Г. Зенгер та інші⁵. З огляду на те, що в сучасній українській науці комплексні дослідження з історії культури і, особливо культури античної, потребують належної уваги, внесок І. Турцевича в розвиток історичної науки набуває принципового значення.

Щодо структури праці слід виділити три моменти, які були актуальними для Турцевича в його аналізі родинного життя греків героїчного періоду. Передусім автор виділяє антропологічний ідеал античної доби як основний чинник, що формує другорядне ставлення грека до родинного життя, що відобразилось у майже цілковитому ігноруванні давніми авторами даної теми. Навряд чи викличе заперечення твердження, що антична культура в основі своїй маскулінна, і поеми Гомера дають цьому численні приклади. Саме тому головним героєм є вільний чоловік, аристократ, воїн. Для слухача Гомерівських творів найважливішими були суспільне життя героя, військові подвиги, мудрість. Життя приватне завжди перебувало на другому плані.

У героїчний період історії Греції (як і багатьох інших народів) шлюб – це категорія передусім економічна та династична. Вибір пари робився батьками. Як зазначав Е. Міро, сім'я є гарантією поваги до дружини і матері сім'ї, а за потреби і її влади⁶. Таким чином І. Турцевич зводить родинне життя практично до питання статусу жінки в родині і суспільстві. Водночас, автор слушно зауважує, що в післягомерівській літературній традиції жінка фігурує вкрай рідко. Однак дослідник практично обходить увагою місце і статус старшого покоління і таких залежних членів родини, як діти і раби.

Важливим моментом, котрий одночасно зіставляється і зі свободою жінки, і з її статусом у родині, є заняття жінок, серед яких основними були прядіння і ткацтво. Автор зазначає, що така діяльність була гідною справою і для простої жінки, і для цариці, і навіть для “безсмертних”. Отже, цей вид діяльності був забарвлений не соціально, а ідеологічно. І. Турцевич розрізняє престижнішу і менш престижну (наприклад, прання) діяльність, однак, вочевидь, за уявленнями вчених ХІХ ст.

діти (у праці Турцевича – Телемах і дочка царя феакійців Навсікая) не вважалися неповноправними членами родини. Паралельно варто зауважити, що прядіння і ткацтво мали в собі особливо магічне навантаження фактично у всіх індоєвропейських культурах. У сучасній Гомеру Греції і пізніше ці види домашніх робіт були атрибутом жіночих божеств, пов'язувалися з культом долі, народження і плодючості, смерті⁷. Таким чином тему ткання і розпускання Пенелопою поховального покрыву для свекра Лаерта можна оцінити як символічне вираження боротьби зі смертю і втратою соціальної ролі фактичної правительки за відсутності царя Одиссея, яка мала прийти у разі нового шлюбу.

Третім і останнім пунктом у розгляді І. Турцевичем родинного життя є звичай гостинності, який займає далеко не останнє місце в обох поемах Гомера. Будучи в більш пізні часи важливим знаряддям дипломатії, за героїчної доби цей звичай перебував насамперед у сфері родинного життя. Саме так і варто оцінити наведені автором омивання, спільну трапезу, узливання як комплекс дій, за допомогою яких чужинець переходив у розряд членів родини. Нехтування обов'язками гостинності сприймалося давніми греками як святотатство, оскільки гість-чужинець перебував під захистом Зевса.

Насамкінець варто ще раз звернутися до специфіки наукової діяльності І. Турцевича. Поетична творчість Гомера, будучи ключовим для античної історії та культури продуктом героїчної епохи, завжди вимагала від дослідників особливих підходів. Умовно можна розділити комплекс досліджень, присвячених Гомеру, на філологічну частину та історико-культурну. Будучи абсолютно самоцінними в своїй основі, в поєднанні вони дають ту базу, з якої виростала вся класична традиція до наших днів уключно. Іван Турцевич – спеціаліст із класичних мов, найповніше відбувся саме у сфері досліджень давньої культури. В цьому полягає найбільший інтерес його доробку для сучасного науковця.

¹ Зозуля С. Ю. Ніжин восени 1919 р.: Невідомий фрагмент щоденника професора Івана Турцевича / С. Ю. Зозуля // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 11-116; *Його ж.* Сходознавча спадщина І. Г. Турцевича: Невидані матеріали / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 184-188; *Його ж.* Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 32-37; *Його ж.* І. Г. Турцевич (1856–1938) / С. Ю. Зозуля // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 114-119; Коростильов Т. Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І. Г. Турцевича / Т. Коростильов // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 6 (9). – С. 172-179.

² Лавровський Н. А. Сравнение перевода “Одиссеи” Жуковского с подлинником, на основании разбора 9-й рапсодии / Н. А. Лавровський // Отечественные записки. – 1849. – Т. 63. – Критика. – С. 2.

³ Известия Историко-Филологического Института кн. Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – Часть официальная. – С. 10-11.

⁴ Турцевич И. Г. Культ Весты в древнем Риме / И. Г. Турцевич. – К.: Типогр. В. И. Завадского, 1887. – С. 30.

⁵ Див.: Фролов Э. Д. Русская наука об античности (историографические очерки) / Э. Д. Фролов. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 299.

⁶ Mireaux E. La vie quotidienne au temps d'Homere / E. Mireaux. – P., 1954. – P. 214.

⁷ Горан В. П. Древнегреческая мифологема судьбы / В. П. Горан. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 150.

ДОКУМЕНТ

И. Г. Турцевич. Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссея¹

Прочитав Одиссею, легко можно заметить, что из нее мы не можем почерпнуть ясного и точного понятия о семейной жизни греков описываемого периода. Гомер заинтересован своим многоопытным героем и поэтому пред глазами читателя является большею частью этот герой, то странствующий по бурным волнам, то рассказывающий о своих орлиных похождениях, описанию же семейной жизни предоставлено сравнительно мало места. Из этого обстоятельства можно отчасти

заклучить, что семейная жизнь в глазах грека рассматриваемой нами эпохи имела меньшее значение, нежели жизнь общественная, жизнь в лагере, на бранном поле и в агоре, подвиги храбрости, мудрого совета делали человека подобным богам.

Конечно, в свободное время, грек придавался и мирным радостям семейной жизни (ибо ему свойственны были в равной мере как мужественная храбрость, так и нежное чувство (ή φιλία, ή ἁγάπη²). Римлянин был преимущественно солдатом, суровым солдатом, часто совершенно не понимав [...] ³ и его радостей, но о греке вообще этого сказать нельзя: тот же Ахилл, который поразит Гектора, пылая местию за смерть друга, сидит на берегу моря и обливается слезами, – и что за причина его слез? – У него отняли нежно любимую им Бризеиду⁴: и он не стыдится плакать, между тем как доблестный сын вечного Рима счел бы это для себя неприличным, недостойным героя. В греках более человечности⁵.

В описываемое Гомером время грек хотя и был предан главным образом жизни политической и военной, но не забывал он и о семействе. Одиссей почти везде, в дали от родины, с любовью и тоской вспоминает ровно как об Итаке, так и о семействе своем, о Пенелопе, Телемахе; на него не могли подействовать даже ласки Калипсо; обещавшей ему и бессмертие и вечно цветущую молодость (чего больше желать), он не забыл своей Пенелопы⁶. Но в то время, когда грек жертвовал для семейства сравнительно меньшей частью своей жизни, женщина греческая жила исключительно в кругу семейства, а потом я считаю нужным прежде всего сказать кое-что о положении ее в кругу семейном. Правда, что с нею мы встречаемся в Одиссее очень редко, но и по тем немногим выведенным здесь женским лицам можно отчасти судить о положении греческой женщины того времени, хотя, как я уже сказал вначале, суждение это не может быть вполне удовлетворительным. Из таких женских лиц мы видим в Одиссее: Пенелопу, Икария дочь благонравную, Гелену, жену Менелая, побывавшую и в Трое, Навзикаю, дочь Алкиноя и некоторых других.

Каково же было положение женщины в семействе грека героического времени? Была она рабыней мужа?⁷ Чем она занималась? – Не нужно большой дальновидности, чтобы убедиться, что положение ее было не худое, что она не была рабыней мужа, а напротив – его свободною подругой. Так, напр[имер], когда Телемах прибыл к Менелая, то мы видим, что Гелена выходит к гостю, принимает участие в разговоре мужа с гостем и пр[очее], одним словом жена-рабыня не могла иметь подобной роли; мы видим также, какое уважение, напр[имер], оказывается Алкиноем матери Арете⁸ и как он ее во всем слушается. Этот взгляд вполне подтверждается “Илиадою”, где это видно несколько яснее (стоит припомнить, напр[имер], сцену прощания Гектора с Андромахою). Что касается занятий жен[щин], [то они]⁹ очень ограничены тка[чеством] и [...] ¹⁰ прочими рукоделиями, [которые]¹¹ равным образом приличны как простой женщине, так и царице. Гомер говорит об Арете, матери Алкиноя¹², что она сидела близ очага в кругу приближенных, служанок, нити пурпуровые также суча [...] ¹³. В другом месте о Пенелопе и даже о Нимфе, Калипсо. При этом не безинтересным может показаться и то обстоятельство, что подобные занятия считались приличными всякой женщине даже в блестящую эпоху жизни греков, а ровно и римлян (хотя, конечно, не все женщины занимались этими приличными занятиями), и что, сравнивая положение греческой женщины героического времени с ее состоянием в известную эпоху Афин¹⁴, мы не заметим тут большой разницы; у Гомера мы встречаем еще женщин, в произведениях же позднейших писателей мы их почти нигде не видим; все это показывает односторонность греческой цивилизации: развитие женщины далеко отстало от развития (конечно, духовного) мужчины, а развитие невежественной толпы от развития философов.

Кроме рукоделий мы видим, что греческой женщине не было неприлично исполнять и другие даже низкие работы: дочь царя Алкиноя сама моет белье. Этот факт очень хорошо характеризует простоту героических времен, когда, как видно, не было ложного стыда. Вот кое что о женщине. Из других черт семейной жизни

греков гер[оического] вр[емени] замечательно их гостеприимство: грек должен был всегда приютить и пригостить странника, ибо то угодно Зевсу владыке. О гостеприимстве их нам свидетельствует то обстоятельство, что Одиссей, действительно, находит у греков радушный прием, напр[имер], у Феакийцев, равным образом и сын его, Телемах, у Менелая, Нестора. Греки обыкновенно приезжавшего к ним незнакомца прежде всего угощали, а потом уже просили его поведать имя свое, род и отечество. При приеме гостей особенно знатных обыкновенно предлагали воду для умовения ног, затем приглашали гостя омыться в бане, при чем греки любили умащать все тело благовониями. В честь знатных гостей устраивались иногда игры, в которых уже и грек того времени любил выказывать свою ловкость и силу (турнир). Греки также любили повеселиться, попировать на досуге, учреждая пирушку ради дорогого гостя, а иногда и по случаю праздника или другого события из семейной или даже общественной жизни. Пиршества начинались возлиянием богам бессмертным и оживлялись всегда живою беседою. При этом часто пирующие внимали певцу и очень любили подобные наслаждения, особенно песни о героях наподобие тех, которые изложены Гомером. Певец был в великом уважении у греков; в одном месте Одиссеи говорится, что мило богам певцово благородное племя.

ВДАЧОН. – Ф. – 6112. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1-2 зв. Оригінал.

КОМЕНТАР

¹Текст збережений у рукописі на двох двосторонніх аркушах. Аркуші складаються з двох склеєних у протилежному напрямі листків, умовно поділених на верхню частину та нижню (низ). Тому архівний текст не піддається прямому цілісному прочитанню. Запропонований текст є реконструкцією, проведеною за схемою: Арк. 1–2 зв–1 зв–2–1(низ)–2 зв (низ). Ця ж причина зумовила деякі втрати тексту, через наявність клейового шва. Текст не підписаний і не датований. За описом фонду Турцевича він датується 1878 р., проте правильнішим видається більш широке датування, а саме період 1875–1878 рр., позаяк для випускного 1879 р. він видається замалим.

²І. Турцевич тут досить сильно узагальнює. Слова групи φίλος у Гомера розвиваються з основного свого значення “свій”. Фίλος передусім означає, за Дірьмаєром, “найтісніші відносини – належність мені як власність”, проте така власність, “володіння якою є не байдужим, а навпаки, при цьому відчувається радість” [Dirlmeier Fr. Фίλος und φίλος in vorhellenistischen / Fr. Dirlmeier / Griechentum. – München, 1931. – S. 8]. Загалом в епосі Гомера слова з коренем φίλ- є досить поширеними і виражають цілий спектр значень. Серед них дієслово φίλέω означає й прояв любовного почуття (І. IX, 450; О. VIII, 309, 316; XVIII, 325) – лише в чотирьох випадках. Проте в них мовиться про любов немовби незаконну, причому цей союз тягне за собою нехтування кимось третім, кого при цьому менше люблять або зовсім не люблять [Див.: Шопина Н. Р. Изображение любовного чувства в Гомеровском эпосе / Н. Р. Шопина // Вестник древней истории. – 1975. – № 1. – С. 92]. Цим же дієсловом відображається і ставлення чоловіка до дружини, як піклування про свою власність; в інших випадках φίλότης означає лише фізичне зближення, позбавлене моральної складової.

Слова групи ἀγαπάω в епосі Гомера загалом досить рідко зустрічаються. Первісне значення ἀγαπήτης – той, який був з радістю прийнятий (при народженні). У Гомера ж дієслово (відповідно, похідні прикметники та іменники) ἀγαπά(ζ)ω передусім означає “радісно, мило приймати”. Якщо в похідних ἀγαπήτης, ἀγαπήνωρ і проявляється значення “любити”, то зовсім не у значенні чуттєвої любові [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 87].

³Текст втрачено.

⁴Брісеїда (гр. Briseis) – дочка Аполлонового жерця Бріса Гіпподамія, яка стала бранкою Ахілла, пізніше її відібрав Агамемнон, проте після розбрату між вождями, вона була повернена Ахіллу. З “гніву Ахілла” власне починається Іліада. Його причини полягають не просто у втраті “трофею” – власності. Щодо Брісеїди Ахілл говорить, що хоча вона й здобута списом, та він її від душі любив (І. IX, 342-343). Н. Шопіна з цього приводу зазначає, що саме у ставленні Ахілла до Брісеїди, яку він кохав, як чоловік кохає свою дружину, в дієслово φίλέω Гомер вкладає моральний аспект любовного почуття [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 95-96]. Див. також посилання 2.

⁵Подібні твердження, висловлені в категоричній формі, є характерними для романтичної історіографії другої половини XIX ст.

⁶Проте сам Одиссей пояснює бажання вернуться додому лише тугою за Батьківщиною (О. І, 58-59), він хоче бачити свої володіння, домашніх, високий великий будинок. Про те, що у бажанні Одиссея вернуться додому присутнє прагнення бачити Пенелопу, підозрює лише Каліпсо [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 99]. Відтак, прибувши на Ітаку, Одиссей одразу кинувся цілувати

землю (О. XIII, 354), в той же час після довгої розлуки з Пенелопою, при зустрічі з нею Одисей не виявив жодних емоцій. Так само, як би він не лив сльози за домом у Каліпсо, це йому зовсім не заважало “насолоджуватись любов'ю” (τερλέσθην φιλότητι – О. V, 227) з нею.

Натомість Пенелопа стійко зберігала вірність Одиссею. За свою добротність (ή ἀρετή) заслужила повагу від самого Агамемнона.

⁷ У такій постановці питання проявилось суб'єктивне відображення доби І. Турцевича. В період реформ у Російській імперії постала й проблема зміни статусу жінки в сім'ї, що виражалось у формулі “жінка – рабня чоловіка”.

⁸ Тут явна помилка І. Турцевича, Арета була не матір'ю Алкіноя, а його дружиною, до того ж рідною племінницею, яку народ вшановував “як бога”. Вони мали п'ятьох синів і доньку Навсікою. Саме Арета була фактичною правителькою феаків, а не цар Алкіноя, у чому О. Лосев вбачав пережитки матриархату у суспільстві феаків [Див.: Лосев А. Ф. Гомер / Предисл. А. А. Тахо-Годи. – 2-е изд., испр. – Москва: Молодая гвардия, 2006. – С. 311].

⁹ Текст важко читається.

¹⁰ Текст не читається.

¹¹ Текст важко читається.

¹² Див. посилання 8.

¹³ Текст утрачено.

¹⁴ Мається на увазі класична епоха, V – перша половина IV ст. до н. е.

Стаття посвячена студентському періоду життя известного класика Івана Турцевича. В контексте розвитку отечественного антиковедения XIX в. в роботі аналізується одна со студентських работ будущего ученого, посвященная Гомеру. На основании ее анализа подается история становления классических исследований в институте князя Безбородко в Нежине, а также формирование научных интересов Ивана Турцевича.

The article is dedicated to the student's period of life of the famous classic Ivan Turcevic. One of the student's works of the famous scientist, dedicated to Homer, is analyzed in the article in the context of the home classical studies development of the XIXth century. On the basis of the work's analysis the history of the classical studies formation in the Prince Bezborodko Institute of Nizhyn is given, and the scientific interests formation of Ivan Turcevic.